

Yazar Bilgileri Author(s)

Dr. Öğr. Üyesi

Murat BAHAR

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Tefsir

muratbahar25@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7694-329X

Künye Bilgisi

Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*.

İstanbul: İsam Yayınları, 2022.

446 sayfa.

ISBN: 9786258023923.

Anahtar Kelimeler / Keywords

Tefsir / Tafsîr

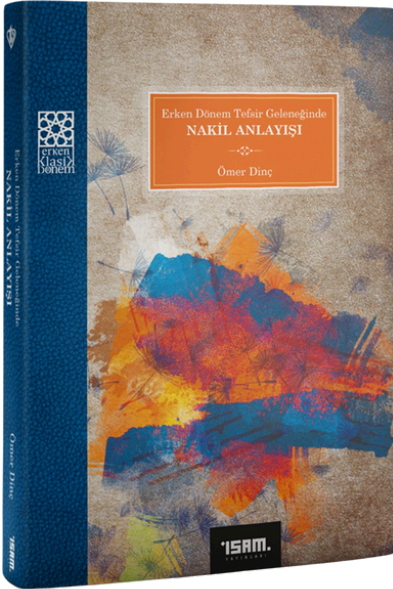
Rivayet / Narration

Nakil / Transmission

Ehl-i Hadis / Ahl al-Hadith

Usûl / Usûl

Kitap İncelemesi / Book Review

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi / Received

02/03/2025

Kabul Tarihi / Accepted

17/04/2025

Atıf / Citation

Bahar, Murat. “Tefsir Müktesebatının ‘Nakil’ Olarak İsimlendirilme Problemi”. *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 3/1 (Haziran 2025), 6-32.

Tefsir Müktesebatının ‘Nakil’ Olarak İsimlendirilme Problemi*

Giriş

Tefsir verilerinin nakil süreçleri, Ehl-i hadisin tesis ettiği özellikle II-III. asırlarda yaygınlaşıp genel kabule ulaşan ‘rivayet’ formundan farklılaşmaktadır. Bu durum tefsir müktesebatının isnadları ve bilgi değerleri üzerine yapılan araştırmaları artırmakta, dolayısıyla çeşitli yaklaşımları doğurmaktadır. Tefsir müktesebatının ‘rivayet’ olarak mı yoksa ‘nakil’ olarak mı isimlendirileceği, ayrıca bu verilerin rivayet formu dikkate alınarak mı yoksa nakil formu esas alınarak mı anlaşılması gerektiği soruları bahis konusu yaklaşımların sorularındandır. Ömer Dinç tarafından doktora tezi olarak hazırlanan, 2022 yılında kitap olarak yayınlanan *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı* isimli çalışma tefsir verilerinin ‘rivayet’ formunun şartlarını haiz olmadığını savunarak tefsir müktesebatının ‘nakil’ olarak isimlendirilmesi gerektiği iddiasında bulunmaktadır.¹ Dinç’in çalışmasının temel problematiğinin ve argümanlarının incelendiği bu

* Bu çalışma 2023 yılında Prof. Dr. Ömer Çelik danışmanlığında savunduğumuz “*Kitâbu Bed’i’l-Vahy Örneğinde Sahîh-i Buhârî Şerhlerinin Tefsir İlmi Açısından İncelenmesi*” isimli doktora tezimizdeki verilerin geliştirilmesi ve genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

¹ Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022).

çalışmada konu değerlendirmesi yapılarak tartışmaya dikey açılım² getirilmektedir.

1. Tefsir Müktesebatına ‘Nakil’ Formunun Giydirilmesi

Tefsir müktesebatının ‘nakil’ olarak isimlendirilmesini teklif eden yaklaşımlara göre bu verilerin mana merkezli olmaları, hadis ve sünnet müktesebatına nazaran daha erken zaman diliminde yazılmaları, sahâbeden ve kısmen tâbiûndan gelen âyetlere dair te’villerin ‘tefsir verisi’ olarak nakledilmeleri bu malzemenin ‘nakil’ olarak isimlendirilmesini ve hadis rivayetlerinden ayrılması gerektiğini savunmaktadır. Çünkü rivayetler, tefsir nakillerine nispeten daha geç yazıya geçirilmişler, senetlerine özel önem verilmiş, metin/içerik tenkidi neredeyse hiç yapılmamış ve rivayetlerin tahdisi sırasında manalarına değil lafızlarına dikkat edilmiştir. Tefsir verileri ise kendi nev’ine münhasır niteliklere sahip olmalarına rağmen gerçekte var olan yekûnlarının çok aşağısında nakledilmiş ve hadis eserleri içerisinde kısmen yer bulabilmişlerdir. Hatta bu bakımdan tefsir eserlerinin ve müfessirlerin ithama maruz kaldıkları durumlar dahi olmuştur. Halbuki söz konusu veriler ‘rivayet’ değil, ‘nakil’ dirler. Nitekim tefsir verilerinin hadis rivayetlerinden önce yazıya geçirilmeye başlanması, hadis usulünün önemle üzerinde durduğu tahammül ve edâ yollarına riayet edilmemesi, isnad sistemine rivayetlerde olduğu kadar önem verilmemesi, mana merkezli

² Murat Bahar, *Buhârî Şerhlerinde Tefsir Bilgisi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2024), 18-19.

nakledilmeleri, lafızlarına değil içeriklerine/manalarına yönelinmesi ve ‘tefsir’in yanı sıra ‘te’vil’ gibi bir ayrıcalığa sahip olabilmeleri bu verilerin ‘rivayet’ formundan ayrı değerlendirilmelerini gerektirmektedir. Dolayısıyla tefsir verileri ‘nakil’ formunda gelmektedirler ve bu ismin kullanılması suretiyle Ehl-i hadisin baskısından da kurtarılmış olunacaktır. Ayrıca tefsir verilerinin bu niteliklere sahip olmaları, esasında ‘re’y’ usulünde ihdas edilmelerinden kaynaklanmaktadır.³ Nitekim Ehl-i hadisin tefsir verilerini ve bazı müfessirleri eleştirip baskı altına alması da re’y ve kıyasa bakışın yansımasıdır. Zira söz konusu eleştirinin kaynağı, bu müktesebatın geleneksel rivayet formundan farklılaşması, diğer bir ifade ile Ehl-i hadisin isnad tenkit sisteminden geçememeleridir.⁴

Tefsir müktesebatına ‘nakil’ denmesinin arkasında yatan bu temel sebeplerin yanı sıra, tefsir verilerinin nakil serencamının incelenerek konunun tesis edildiği görülmektedir. Bu yaklaşıma göre tefsir nakli çeşitli aşamalardan geçerek bu niteliğe sahip olmuştur. İlk aşama; tefsirin tabiî bir olgu olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Vahyin nüzulünden başlayarak doğal seyri içerisinde, olaylar ve ihtiyaçlar muvacehesinde gelişip yayılmıştır. Nitekim müdrec kıraatler ve sahâbenin kişisel mushafları bu tabiî seyrin en önemli göstergeleridir. İkinci aşama; Kur’ân’ın cem’ ve istinsah edilmesi suretiyle tefsirin

³ Re’y usulünde ihdas edilmeleri yaklaşımı için karşılaştırınız: Murat Bahar, “Tirmizî’nin Tâbiûn Dönemi Re’y Tefsirine Yaklaşımı”, *Uluslararası Mâverâünnehir’den Anadolu’ya İslâm Âlimleri: İmâm Tirmizî ve Hâkim et-Tirmizî Sempozyumu*, ed. Ferhat Gökçe (Ankara: İlahiyat, 2024), 1/157-170.

⁴ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 15-30, 177-184.

vahiyden ayrılmasıdır. Nüzul sürecinden hemen sonraya tekabül eden bu aşamada Kur'ân'ın nazmı ve tefsiri kıraatler bilinçli bir şekilde birbirlerinden ayrılmışlardır. Üçüncü ve en önemli aşama; yedi harf ekseninde oluşan birikimin, ilâhî tefsirlerin (Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri) ve nebevî tefsirlerin (Kur'ân'ın hadislerle tefsiri) sahâbîlerin şahsi mushafları üzerinden sonraki kuşaklara aktarılmasıdır. Bu aşamada resm-i Osmânî'de yer almayan kıraatler veya ilahî ve nebevî tefsirlere dair alınan notlar, mushafın hâmişine yazılarak sonraki nesillere nakledilmişlerdir. Zira istinsah faaliyetlerinden sonra dahi bazı kişisel mushafların imha edilmediği bilinmektedir. Buna göre tefsirin ilk yazılı müktesebatı da bu mushaflarda yer almışlardır.⁵ Bu durumu ise tefsir verilerinin, hadis rivayetlerinden önce yazıya geçirilmeye başlandığını ispatlayan en önemli delil olarak görmekte ve özellikle bu sebeple tefsir nakillerinin, hadis rivayetlerinden farklı tenkit kriterlerine sahip olmaları gerektiğini savunmaktadırlar. Dördüncü aşama; tefsirin kurumsallaşmaya başladığı aşamadır. Bu aşamada sayılı otorite isimler yerine tefsir faaliyetlerinin bizatihi kendisi yayılmıştır. Öyle ki -hadis rivayet geleneğinden farklı olarak- belli isimlerin otorite kabul edilmesinden ziyade te'vil muhtevalı görüşler yaygınlaşmış ve bu görüşlerin her bir sahibi kendi başına müracaat edilen otoriteler halini almışlardır. Nitekim tefsirin çok kaynaklı/otoriteli yapıya evrilmesiyle beraber -sonraki dönemlerde tefsir olarak

⁵ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayış*, 392-393.

kabul edilecek olan- te'villerdeki/re'ylerdeki⁶ asıl artış da bu aşama ile başlamıştır.⁷ Beşinci aşama; mevâlî grupların -özellikle tâbiîn döneminde- tefsir faaliyetlerine dahil olmasıyla yazıya geçirme ve yazılı nakillerin yaygınlaşmasıdır. Mevâlî etkeni ile beraber farklı kültürlerin yazılı kaynakları ile tanışılmış, dinî ilimlerin tesisi sağlanmış ve tefsir bir disiplin halini almıştır.⁸ Dolayısıyla tefsir malzemeleri, beşinci aşamaya gelinceye kadar tamamen 'nakil' formunda aktarılmışlardır. Ehl-i hadisin tesis ettiği 'rivayet' formunun bu aşamalarda söz konusu olmaması bir yana, 'nakil' formunda nakletme de onlardan önce uygulanmaktadır. Bu bağlamda 'rivayet' formunun ortaya çıkışına dair serdedilen şu sözler dikkat çekmektedir: "Ehl-i hadis, kendileri haricindeki grupların dini tahrif edecekleri endişesinden hareket ederek hadisleri ve rivayetleri otorite haline getirmeyi amaçlamış ve neticede dini, hadise indirgemıştır."⁹ "Dolayısıyla Ehl-i hadisin düşünce sistemini ve ilim anlayışını, re'y ve kıyas ile bunları bir yöntem olarak benimseyenlere yönelik eleştiri üzerine kurduğu söylenebilir. Hatta Ehl-i hadisin III. asırda ortaya çıkan başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere birçok hadis eserini, bir taraftan kendi ilim anlayışlarını belirginleştirmek ve savunmak, diğer yandan ise re'y ve

⁶ Dinç, erken dönemde ifa edilen te'vil muhtevalı görüşlerin re'y olduklarını savunmaktadır. Bk: Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 259, 405-406.

⁷ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 394-395.

⁸ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 396-397.

⁹ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 256.

kıyası benimseyen gruplara karşı reddiyede bulunmak için değerlendirdiği fark edilmektedir.”¹⁰

Söz konusu yaklaşıma göre Ehl-i hadisin bu amaç ve baskısı neticesinde tefsir nakillerinde de ‘rivayet’ formuna sahip olma şartı aranmaya başlanmış, bundan dolayı özellikle II. ve III. asırlardan itibaren nakil formundan rivayet formuna geçiş başlamıştır. Nitekim bu süreçte karşılaşılan; I) Tefsir çalışmalarının hadis rivayet formuna dayalı telif edilmeleri, II) Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) gibi bazı müfessirlerin hususi olarak görmezden gelinmeleri, hatta ağır eleştirilere maruz kalmaları, III) Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27) gibi bazı müfessirlerin âyetlere dair izahlarını, rivayetleri derleyerek ve hadis rivayet kriterlerini kullanarak nakletmeleri, IV) Taberî (ö. 310/923) ve İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938) gibi müfessirlerin isnat zincirlerine azami önem vererek tefsir eserlerine kaydetmeleri, V) Ehl-i hadisin cerh ve ta’dîl kriterlerini tefsir ilmi ve müktesebatı için de uygulaması, bunun neticesinde Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi bazı muhaddislerin tefsir nakillerinin büyük bir kısmını sorunlu görerek reddetmeleri, VI) Tefsir rivayetlerinin, tefsir nakilleri ile kıyaslanamayacak kadar azınlıkta kalmaları, VII) “Dilbilimsel tefsirlerin rivayet kriterlerine uygun bulunmaması ve muhaddislerin kendi dinî düşüncelerine muhalif olmaları gerekçesiyle bu tür eserlere farklı bir tavır

¹⁰ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 180.

takınmaları”¹¹ bahsedilen ‘nakil’ formundan ‘rivayet’ formuna geçişin temel göstergeleridir.¹²

Ayrıca bu yaklaşıma göre tefsir malzemelerinin ‘nakil özellikleri’, -her ne kadar Ehl-i hadis tarafından baskılansa da- geç dönemde birçok yönden tekrar görülebilmektedir. Öyle ki tefsir malzemesinin ‘nakil’ olarak isimlendirilmesini teklif eden yaklaşım I) rivayetlerin isnatlarının yeniden hazfedilmelerini ‘nakil formuna dönüşün’ ilk göstergesi olarak kabul etmektedir. Semerkandî (ö. 373/983) ve İbn Ebû Zemenîn (ö. 399/1008) ile başlayıp Sa’lebî (ö. 427/1035) ve Beğavî (ö. 516/1122) ile sistematik halini alan isnat hazfi, nakillerin isnatlarının zikredilmeyip kaynakların mukaddimede toplu olarak gösterilmesi şeklinde tezahür etmiştir. Bu durum ise erken dönem tefsir malzemelerinde isnat olmadığının farkına varılması ve müfessirlerin geç dönemde yeniden manaya yönelmeleri şeklinde anlaşılmıştır.¹³ II) Te’vil’in meşru bir zeminde kurumsallaştırılması ‘nakil formuna dönüşün’ ikinci göstergesi kabul edilmektedir. Bu yaklaşım sahiplerine göre Mâtürîdî (ö. 333/944) tarafından çerçevesi çizilen te’vil, erken dönem tefsir faaliyetlerine ve nakletme anlayışına uygun olarak tanımlanmıştır; bundan dolayı tıpkı ilk dönemde sahâbe ve tâbiûnun ‘te’vil’ faaliyetlerine başlaması ile tefsir müktesebatında artış yaşandığı gibi ‘te’vil’in kurumsallaştırılmasından sonra da tefsir eserleri ve yorumlarında artış yaşanmıştır. Bu sebeple erken

¹¹ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayış*, 402-403.

¹² Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayış*, 397-403.

¹³ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayış*, 404.

dönemde sahâbenin ve tâbiûnun te'vil faaliyetleri ile geç dönemde ulemânın te'vil faaliyetlerinin birbirlerine benzediği, aynı usule sahip oldukları söylenebilmektedir.¹⁴ III) Tefsir 'nakillerinin' yeniden tenkit edilmeye başlanması ise geç dönemde 'nakil' formuna geçişin bir diğer göstergesi olarak yorumlanmaktadır. Söz konusu tenkidi müfessirlerin kendilerinin yaptıkları ve âyetlerle ilişkilendirilen 'nakillerin' muhteva yönünden ele alınması sonucunda tenkide maruz kaldıkları belirtilmektedir.¹⁵ Tefsir müktesebatının nakil formuna sahip olduğunu tespit etmeye çalışan yaklaşımın, nakil → rivayet → nakil sürecinde sadece bu hususu Ehl-i hadis ile ilişkilendirmediği görülmektedir; zira bu süreçte 'rivayet' temalı değil, 'nakil' temalı tenkitlerle karşılaşmaktadır.¹⁶

¹⁴ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 405-406.

¹⁵ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 406-407.

¹⁶ Konuyla ilgili yaklaşım ve değerlendirmeler artırılabilse de özellikle erken dönem ve hemen takip eden sürece dair 'kesin yargılarda' bulunduğu, olasılık ve ihtimallerin 'kesin veri' şeklinde anlatıldığı görülmektedir. Bu anlamda Ehl-i hadisin filolojik tefsirlere yaklaşımına, rivayet nakil sisteminin tesisini kendi dini anlayışını dikte etmek istemesine dayandırılmasına ve metinlerin manalarına asla yönelmediklerine dair ifadelerin (varsayımların) mesnetlerine/kaynaklarına ulaşamamaktadır (Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 180, 245-246, 255-256). Bununla beraber Ehl-i hadis üzerinden isnat, rivayet ve muhaddisler aleyhinde sert bir üslup takınıldığı da yine bu çalışmaların bir yönü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu gibi ifade ve üsluplar buradaki çalışmanın konusu değildir, ancak temel argümanların bu tutum, görüş ve tahminler ile beraber düşünülmesi durumunda; kaynak araştırması ve delillerin tahlil edilmesinden ziyade kurguların, ön yargıların ve bunlardan tevellüt eden olasılıklar üzerine değerlendirmelerin oranının arttığı anlaşılmaktadır.

2. 'Nakil' Formu İle İlgili Açmazlar

'Nakil' yaklaşımının tüm önermelerinin burada etraflıca değerlendirilmesi mümkün değildir. Bu sebeple söz konusu yaklaşıma bütüncül bakılmakta ve buradaki araştırma ile yakından ilgili olan temel noktaları üzerine yoğunlaşmaktadır. Dolayısıyla 'te'vil-re'y' ve 'rivayet-nakil' kavramları üzerine kurulan önermelerin, bu yaklaşımın temel argümanları olarak tespit edildiği belirtilmelidir. Bu itibarla tefsir müktesebatının 'nakil' olarak isimlendirilmesini savunan yaklaşıma göre muhaddisler, bir rivayetin senedi ile beraber nakledilmesine önem vermişler, isnadı dinin bir rüknü olarak görmüşler, ancak "hadisler hakkında düşünmeye, anlamaya ve fıkhetmeye yeterince çaba sarf etmemişlerdir."¹⁷ Halbuki söz konusu yaklaşımın aksine hadisçilerin rivayet telakkileri üzerine yapılan bir araştırmaya göre hadisçilerin mütehasısları sened ve metni birbirlerinden ayırmamış, her iki tenkide de aynı özeni göstermişlerdir.¹⁸ Nitekim *fıkhu'l-hadîs*, *ihtilâfu'l-hadîs*, *müşkilü'l-hadîs* ve *te'âruz* gibi bazı hadis ilimleri rivayetin metni ile ilgili olmuştur. Bu ilimlerden özellikle *fıkhu'l-hadîs* ve *muhtelifu'l-hadîs* temelde fikhî çerçevede gelişmiş, rivayetin metninde yer alan hükümlere ve amel edilebilirlik yönüne önem vermişlerdir.¹⁹ Hadis usulü

¹⁷ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 180.

¹⁸ Zışan Türcan, "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi", *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4/2 (Haziran, 2019) 301-306.

¹⁹ Türcan, "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi", 303.

eserlerinde ve özellikle duafâ ve metrûkîn literatüründe hadisçilerin hadislerin metin ve muhtevasına yönelik eleştirileri önemli bir yekûn tutmaktadır. Sahih hadiste bulunmaması gereken illet ve şüzûzun, senedin yanı sıra metinde de görülebileceğinin belirtilmesi de önemli bir ayrıntıdır. Bu hususlar münekkit hadisçilerin metin ve muhteva eleştirisine dikkat ettiklerinin önemli bir göstergesidir. Bunun yanı sıra hadisçilerin, ilk tasnif dönemlerinden itibaren rivayetlerin muhtevaları ile de ilgilendikleri, özellikle *'ale'l-ebvâb* tasnifli çalışmalarda metnin anlamını ve fikhî yönünü de gözettileri, hicrî III. asırda itikadî ve fikhî konularda daha sistemli eserler kaleme aldıkları bilinmektedir.²⁰ Bu bağlamda Katâde'nin (ö. 117/735); "Hadisi ilgili olduğu bâbıyla birlikte yazar, bâbı altında ezberler ve ezberledikten sonra da yazdığımı imha ederdim" sözleri ile Buhârî'nin bâb başlıklarında âyetlere yer vermesi ve akabinde konu bakımından ilgili rivayetleri nakletmesi; 'rivayetlerde' Kur'ân'ın lafızlarının hem filolojik açıdan hem de mana ve içerik bakımından incelendiğini, bir tür tefsir/şerh yapıldığını, amelî ve fikhî tespit ve tasniflerde bulunulduğunu ortaya koymaktadır.²¹ Hattâbî'nin (ö. 388/998) de hadis tenkidinde daha çok metne yöneldiği, tenkitlerini 'kelime tenkidi' ve 'muhteva

²⁰ Türcan, "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi", 304.

²¹ Bu konu ile ilgili ikinci bölümde daha kapsamlı araştırmalar yer almaktadır. Ayrıca bk; Türcan, "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi", 304-305.; Zişan Türcan, "Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir -Sahîhu'l-Buharî'nin Kitâbu't-Tefsir'i Örneği"-, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, 29 (2010), 249-282.

tenkidi' olmak üzere iki kategoride icra ettiği bilinmektedir. Zira onun, bir rivayeti; sahih olduğu bilinen hadislerle, fiilî sünnete ve icmâya muhtevası bakımından uymaması durumunda zayıf kabul ettiği, bunun yanı sıra hadis ilmiyle meşgul olanların sadece nakille yetinmeyip hadislerdeki mana ve hükümleri de doğru anlamaları gerektiği kanaatinde olduğu ifade edilmektedir.²² Bu anlamda İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve İmam Eş'arî (ö. 324/935-36) gibi isimlerin 'rivayetlerin' manalarına dair yorum ve etkileri de ifade edilmelidir. Ayrıca Ali b. Medîni'nin (ö. 234/848); "(Hadis) ilminin bir yarısı hadislerin anlamlarında tefakkuh etmek, diğer yarısı ise hadis ricâlini bilmektir"²³ tanımlaması, Ebû Saîd ed-Dârimî'nin (ö. 280/894); "Resulullah'ın (sav) hadislerinin manalarını ve fikhî hükümlerini Ahmed b. Hanbel'den daha iyi bilen birisini tanımıyorum" sözleri, Nîsâbü'rî'nin; "Hadisin maksadı, tefsiri ve fikhî durumu ile ilgili tüm bilgiler Ahmed b. Hanbel'de bulunurdu" ifadeleri ve Ahmed b. Hanbel'in; "Şâfiî olmasaydı hadislerin fikhını (*fikhu'l-hadîs*) öğrenemezdik" değerlendirmesi²⁴ Ehl-i hadisin mana ve muhtevaya vakıf olduklarına işaret etmektedir.²⁵ Nitekim Ahmed b. Hanbel'in rivayetlerin

²² Salih Karacabey, "Hattâbî", *DİA* (İstanbul: 1997), 16/489-491.

²³ Râmeihürmüzî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdurrahman b. Hallâd, *el-Muhaddisü'l-Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'î*, thk. Ebû Hemmâm Muhammed b. Ali el-Beydânî (Riyad: en-Nâşirü'l-Mütemeyyiz, 2017), 310.

²⁴ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-İhticâc*, 57.; eş-Şâfiî, *er-Risâle*, 6.

²⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/99. Abdulcabbar Adıgüzel, *Ahmed B. Hanbel'de Tefsirin Mahiyeti ve Meşruiyeti Sorunu* (İstanbul:

tariklerini tespit etme ve bu yolla anlamı yakalama gayretine işaret etmesi bakımından “Bir hadisin tüm tariklerini bir araya getirmezsens onu anlamazsın; zira hadisin farklı tarikleri birbirini tefsir/şerh eder” ifadesi önemlidir. Keza “Bir hadisi otuz vecihten yazmadıkça onu anlayamazdık” diyen Yahya b. Maîn (ö. 233/848) ve “bir bâbın tarikleri bir araya getirilmedikçe hatası tespit edilemez” diyen Ali b. el-Medînî (ö. 234/848-49) rivayetlerin mana ve muhtevalarına da yöneldiklerini vurgulamış olmaktadır.”²⁶ Ehl-i hadisin bizzat kendisi hadisçileri hadislerin manası ve fıkıhı konusunda çaba sarf etmeye davet etmektedir. İlk hadis usulü kitabı kabul edilen *el-Muhaddisü'l-fâsıl*’ın telif sebeplerinden biri tam olarak budur.²⁷ Ayrıca Üsâme Bozkurt’ın *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadîs’in İç Tartışmaları* isimli doktora tezinin özellikle ikinci bölümü Ehl-i hadisin muhteva analizi yaptığına dair örneklerin görülmesi bakımından önem arz etmektedir.²⁸

Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 227-228

²⁶ Abdulcabbar Adıgüzel, *Ahmed B. Hanbel’de Tefsirin Mahiyeti ve Meşruiyeti Sorunu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 227-228

²⁷ Geniş bilgi için bk.; Tunahan Erdoğan, “Ka’bî’nin Kabûlü’l-Ahbâr’ı İle Râmhürmüzî’nin El-Muhaddisü’l-Fâsıl’ında Metinlerarasılık”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 25/1 (Mart 2025), 569-599. <https://doi.org/10.33415/daad.1577281>.

²⁸ Üsâme Bozkurt, *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadisin İç Tartışmaları* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 80-112. Ayrıca metin tenkidi, rivayet-dirayet bütünlüğü ve bu minvaldeki diğer konulara dair şu araştırmalar da önem arz etmektedir: Zekeriya Güler, “Hadislerin Anlaşılmasında Rivayet-Dirâyet Bütünlüğü”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 1/2 (Temmuz-Aralık, 1996).; Güler, *İmâm-ı A’zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, ed. İbrahim Hatipoğlu, (Bursa, 2005), 325-334.; Mehmet Ali Çalgan,

Mehmet Ali Çalgan tarafından kaleme alınan *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı Mı?* isimli çalışmanın da detaylı örnek ve tespitler içerdiği belirtilmelidir.²⁹

Diğer yandan ‘Ehl-i hadisin muhtevaya önem vermediği’ minvalindeki ifadelerden maksat eğer ‘Ehl-i hadisin sened ve metin tenkidi yapıp içerik tenkidine yer vermediği’ ise bu durumda içerik tenkidinin çerçevesinin çizilmesi gerekmektedir. Bilindiği kadarıyla ‘içerik tenkidi’, rivayetlerin akla, tarihi verilere, tecrübeye, Kur’ân’a veya sünnete arz edilerek sıhhat tespitinde bulunulmasını ifade etmektedir.³⁰ Halbuki erken dönemde rivayetler henüz derlenmekte, yazıya geçirilerek kayıt altına alınmakta, dolayısıyla öncelikle ta’lîm ve muhafazasına önem verilmekteydi. Ayrıca yaklaşım sahiplerinin de ifade ettikleri üzere erken dönemde mevâlî etkeni kendisini baskın olarak göstermekteydi.³¹ Yani rivayetlerin korunması ve tahrifin engellenmesi için, hatta

“Tirmizî’nin Sünen’i ve el-‘İlelü’l-Kebîr’inde Metin Tenkidi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 20/2, (Aralık, 2022).; Çalgan, “İbn Ebû Hâtim’in ‘İlelü’l-Hadis İsimli Eserinde Metin Tenkidi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 20/2, (Aralık, 2022). Çalgan, “Buhârî’nin el-Câmi’u’s-Sahîh’inde Kur’ân-ı Kerîm’e, Sahîh Hadislere ve Diğer Bazı Kıstaslara Uygunluk Yönünden Metin Tenkidi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 20/2, (Ağustos, 2022).

²⁹ Mehmet Ali Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı Mı?* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2023).

³⁰ Zişan Türcan’ın içerik tenkidini şu şekilde tanımladığı görülmektedir: Rivayetin, akla, tarihî verilere, tecrübeye ve Kur’ân ile sünnete arz edilerek değerlendirilmesini ve bu çerçevede sıhhat tespitinde bulunulmasını ifade etmektedir. (Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 300-313.)

³¹ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 150-165.

mevzû/uydurma söz ve re'y'in *nakledilmemesi* için azami gayret gösterilmektedir. Söz konusu rivayetlerin, akla veya herhangi bir tarihi veriye arz edilmesi ya da müşkil, mücmel, mübhem âyetlere, gaybî haberleri ihtiva eden âyetlere, akla mahal olmayan ibadet ve ahkâm temalı âyetlere ve yine benzer niteliklere sahip sünnete arz edilmesinin tutarlı ve sağlıklı bir tenkit olmayacağı anlaşılmaktadır. Çünkü bir verinin içerik tenkidinin yapılmamasının muhtevanın bilinmemesiyle ilişkili olmadığı açıktır. Metinlerin muhteva analizleri rivayetlerin ifade ettikleri manalara vukufiyeti, yani din içerisindeki işlevini ortaya koymakta; içerik tenkidi ise bu muhtevanın kabulü veya reddi noktasında aklı, tecrübeyi veya tarihi veriyi otorite kılmaktadır. Özellikle senedin terk edilerek veya senedin önüne geçirilerek içerik tenkidinde bulunulması kaynak sorununu doğuracağı gibi bilginin tahkim gücünün kaybedilmesine sebebiyet verecektir. Bu durum otoritenin kim/ne olduğu sorunsalı ile karşılaşılmasına da ayrıca yol açacaktır. Kur'ân ve sünnete arz etmek suretiyle yapılacak içerik tenkidinde zaten Kur'ân ve sünnet olanın, ayrıca bunların mana ve maksatlarının tespit edildiği bir süreçte hangi verinin esas alınacağı çelişkisi doğacaktır.

İçerik tenkidinin muhtevanın bilinmemesi ile ilişkili olmadığına ve bu tenkit yönteminin sağlıklı sonuçların alınmasına imkân tanımayacağına, hatta sahih olan birçok rivayetin mevzû addedilmesine dahi neden olabileceğine örnek olması bakımından şu rivayetlerin/nakillerin ifade edilmesi önemli görülmektedir: I) Uyeyne ve Ukayle kabilesinden gelenlerin Hz. Peygamber'in (sav) çobanını

öldürmesi üzerine Resulullah (sav) onlara, gözlerini oydurup, ellerini ve ayaklarını çaprazlama kestirerek ölüme terk etme cezası vermiştir.³² Bu rivayet sened ve metin tenkidi yapılmaksızın içerik tenkidine tâbi tutulduğunda ilk bakışta akıl, kıyas, sünnet-i seniyye ve Kur'ân ile uyuşmuyor görünmektedir. II) Hz. Nuh'un (as) kavminin arasında kaldığı sürenin bin yıl civarında olduğundan bahseden âyetler³³ ve bu çerçevede nakledilen rivayetler/nakiller ise insan hayatının uzunluğu bakımından tarihî tecrübeye aykırı görünmektedirler. Rivayetlerdeki söz konusu ihtilâf ve işkâl vehimlerine rağmen bu rivayetlerin 'içerik tenkidi'ne tâbi tutulması, muhtemelen rivayetlerin ve hatta âyetlerin sıhhat değerlerinin 'mevzû/uydurma' addedilmesi ile sonuçlanacaktır. Benzer durumun, sadece 'nakil' formunda gelen müktesebatın büyük çoğunluğu için de yaşanması kaçınılmaz görünmektedir. Buna göre mevâlî etkeni, dinin yeni coğrafyalara yayılması, çeşitli kültürlerle tanışılması, bilimsel gelişmeler yaşanmaya başlanıp bu tür bilgilerin zuhur etmesi etkenleri göz önünde bulundurulduğunda rivayetlerin isnad ve metin tenkidlerinin, içerik tenkidine nazaran sahih/doğru olanı tespit etme noktasında daha tutarlı oldukları anlaşılmaktadır. Zira günümüze ulaşan rivayet ve nakil verilerine atfedilen değer de söz konusu durumu teyit etmektedir. Geç dönemde tefsir 'nakillerinin' eleştirildiğinin, hatta reddedildiğinin, bu tenkit biçiminin ise; "nakledilen bilginin hangi yollarla geldiğinden ziyade

³² Buhârî, "Muhâribîn", 16, 17, 18; "Diyât", 22.; Müslim, "Kasâme", 9.; Tirmizî, "Tahâret", 55.; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 3.

³³ Ankebût, 29/14.

içeriğinin eleştirilmesi ve reddedilmesi şeklinde gerçekleştiği”nin tespit edilmesi³⁴ de bu sonuca götürmektedir. Bu sebeple nitelik zaafı doğuran ‘nakil şartları’ yerine, nicelik zaafı doğursa bile ‘rivayet esasları’nın tercih edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Tefsir müktesebatının ‘nakil’ olarak isimlendirilmesi gerektiği yaklaşımını benimseyenler tarafından ‘nakil’ müktesebatını isnadsız kabul etmenin teklif edilmesi ile içerik tenkidinde bulunmayan Ehl-i hadisin eleştirilmesi ayrı bir çelişkiye daha neden olmaktadır. Şöyle ki isnadı olmayan dinî bilginin, öncelikle kaynağı sorgulanmakta, içerik tenkidinden önce mütekellim tespiti yapılmaktadır. Bilgi; gaybî haberler, ibadet ve ahkâm konulu ise bu durumda daha müteşeddîd davranılmaktadır. Beyhakî’nin (ö. 458/1066); “İsnadı sahih olduktan sonra inkârın anlamı yoktur” yaklaşımı³⁵, Hatîb el-Bağdâdî’nin (ö. 463/1071); “İsnadlar, şer’î hükümlerin sahih olarak bilinmesinde tek yoldur”³⁶ tespiti söz konusu önemi vurgulamaktadır. Dolayısıyla gaybî haberlere, ibadete ve ahkâma taalluk eden âyetlerin tefsiri mahiyetindeki ‘nakillerin’, isnad zincirleri önemsenmeden nakledilmesi halinde, bu ‘bilgilerin’ mütekellimi bilinmeyecek ve bağlayıcı addedilmesi itikada ve akla aykırı olacaktır. Diğer yandan isnadı Şârî’ye dayandırılan bu bilgiler için ‘Şârî böyle haber vermektedir/böyle emretmektedir’ demeksizin içerik

³⁴ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 406-407.

³⁵ Beyhakî, *Ma’rifetü’s-Sünen ve’l-Âsâr*, thk. Abdulmu’tî Emin Kal’acî (Kahire: Dâru’l-Vefâ, 1991), 13/205.

³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefü Ashâbi’l-Hadîs*, nşr. Mehmet Sait Hatipoğlu, (Ankara: Dâru İhyâi’s-Sünneti’n-Nebeviyye), 41.

tenkidi yapılarak; I) akıl ile anlaşılması, II) tecrübe ile bilinmesi, III) tarihi veriler ile mukayesesi, IV) diğer nasslar (âyet ve sünnet) ile kıyası itikadî anlamda sorunlu sonuçlara yol açacağı gibi mantıken de muhal olacaktır. Konuyla ilgili hemen önceki paragraflarda ifade edilen soru(n)lar da dikkate alındığında söz konusu teklif (sened hazfi) ve eleştiri (içerik tenkidi yapılmaması) hem birbirlerini nakzetmektedir hem de her ikisi de taabbudî ve itikadî âyetlerin ‘tefsir’lerinin bağlayıcılığını zedelemektedir.

Bu kabilden olmak üzere tefsir müktesebatının isnadsız kabul edilmesini teklif eden yaklaşımın, asırlar önce söylenen bir hadisi, rivayeti, tefsiri, te’vili veya yorumu korumaya dair usul teklifinde bulunmadığı da görülmektedir. Bu noktada önem, itibar ve bağlayıcılığın nasıl atfedileceğinin yanı sıra; nakledilegelen verilerin ismi geçen kişiye ait olup olmadıklarından yahut erken dönemin sosyal, kültürel, siyasî ve fikhî bilgi ve yorumlarını yansıttıklarından nasıl emin olunacağı da anlaşılamamaktadır. Bu durumun bilgide kopmalara, nihayetinde de tahrife yol açacağı hemen akla gelen ilk endişedir. Nitekim bazı ‘nakil’lerin, rivayet tenkit sisteminden geçememeleri bu yaklaşımın sonucu olarak anlaşılmalıdır. ‘Rivayet’lere mütevatir, sahih, hasen ve zayıf şeklinde sıhhat ölçüleri tayin edilmesi de yine aynı durumun yansımasıdır. Fâdıl İbn Aşûr’a (ö. 1970) göre “Ehl-i hadis düşüncesine sahip olan kimseler, tefsirin temellerini sağlamlaştırmak için zayıf, mevzu vb. rivayetlerin tefsirlerden arındırılması gerektiğini düşünmektedirler. Zira tefsire dair rivayetlerin tedvin

edilmeye başlandığı bir dönemde aktarılan bilgiler içerisinde uydurma haberlerin bulunduğu, yalan olan bir sözü başka birisine isnad etme gibi durumların zuhur ettiği ve her zikredilen hususun tefsir olarak rivayet edildiği görülmektedir.”³⁷ Dolayısıyla Ehl-i hadisin ‘tefsir nakilleri’ ile ilgili tutumunu; bir ekolün kendi varlığını korumak, pekiştirmek ve otorite olmaya çalışmak uğruna herhangi bir müktesebatı baskı altına alıp tarih sahnesinden silmesi veya silmeye çalışması olarak algılamak³⁸ doğru bir tavır olarak görülmemektedir. Hadisçilerin rivayetleri tespit ederken ravi ve sened odaklı tenkitlerinin, rastgele geliştiğini söylemek veya erken dönemde Ehl-i re’y ile çatışmalarında uyguladıkları bir tür taktik olarak algılamak da haksız bir yargı olmaktadır.³⁹

Diğer yandan çağdaş dönemde yapılan bir araştırmaya göre Ehl-i hadisin tesis ettiği rivayet nakil sürecini benzer şekilde eleştiren sûfiler ‘keşif’ metodunu ‘isnad’ sistemine alternatif bir yöntem olarak savunmuşlardır. Ancak keşfettiklerini söyledikleri hadislerin “ben gizli bir hazine idim...” rivayeti haricindekilerin tamamının, hadis kaynaklarında sahih, hasen, zayıf veya mevzû tariklerle nakledildikleri tespit edilmiştir.⁴⁰ Buna göre hadisçilerin kullandıkları isnad

³⁷ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 273.

³⁸ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 180, 256-258.

³⁹ Türcan, “Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, 313.

⁴⁰ Seyit Avcı, “Mütekellimîn ve Sûfiyyenin Ehl-i hadise Yönelttiği Tenkitlerin Değeri Üzerine”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 11/1, (2013) 87-111.

usulünün rivayetleri tespit, tedkik ve tenkit etme noktasında mevcut yöntemlerin en sağlıklı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Zira işârî anlamda yer verilmeyen bir 'nakile' ulaşılamaması ve bu verilerin de tedkik edilmiş olmaları söz konusu sonucu göstermektedir. Ehl-i hadisin isnad sistemi ile geç dönemde uygulanan içerik tenkidinin bulgularını göstermesi, sonuçlarının mukayesesi ve isnad sistemine güveni yansıtmaları bakımından şu araştırma da önem arz etmektedir: Hadislerin sıhhat tespitlerinin büyük ölçüde tamamlandığı altıncı asırda bazı hadisçiler, -tıpkı erken dönemde Ehl-i re'y'in yaptığı gibi- rivayetleri akıl, tarihi bilgi, tecrübe ve Kur'ân'a arz etmişlerdir. Bu münekkithlerin, içerikleri nedeniyle tenkit ettikleri rivayetlerin, erken dönemde senedlerindeki kusurlar nedeniyle tenkit edilenlerle örtüştükleri, anlamlı ve yakın bir ilişki halinde oldukları görülmüştür.⁴¹ Bu araştırma neticesinde; I) erken dönemde de içerik tenkidi yapıldığı, II) içerik tenkidinin meşruiyetini sened tenkidinden aldığı, dolayısıyla senedi tenkit edilen rivayetlerin içerik tenkidine tâbi tutulabileceği sonuçlarına ulaşılmıştır.⁴² Bize göre bu araştırmanın sonuçlarından bir diğeri ise III) isnad tenkidinin bir başka tenkit türüne ihtiyaç bırakmayacak derecede titiz icra edildiğinin tespit edilmiş olmasıdır; diğeri bir ifade ile sened tenkidi sonucunda elde edilen bulguların, diğeri tenkit türlerinin bulguları ile örtüşeceği anlaşılmaktadır. Nitekim sened ve muhteva analizi terk

⁴¹ Türcan, "Hadisçilerin Rivayet Telakkileri ve İçerik Tenkidi Meselesi", 301, 313-314.

⁴² Türcan, "Hadisçilerin Rivayet Telakkileri ve İçerik Tenkidi Meselesi", 313.

edilmeden, aksine bunlar esas alınarak yapılacak araştırmaların içerik vs. tenkitlerini zaten sağlayacakları görülmektedir. Sonraki dönemlerde veya diğer disiplinlerde çelişkili verilere ulaşılamamasının bu usulden kaynaklandığı açıktır. Bu sebeple rivayetler, sonraki dönemlerde içerik tenkidine veya başka herhangi bir usulde araştırmaya tâbi tutulsalar dahi büyük oranda Ehl-i hadis tarafından kaydedilen müktesebatın dışına çıkılamayacağı, farklı bir değer ls tayin edilemeyeceği öngörülmektedir. Nitekim yaklaşım sahipleri tarafından ‘nakil’ anlayışına geçişin göstergeleri arasında sayılan “tefsir nakillerinin yeniden tenkit edilmeye başlanması” tespitinin de bu sonuç ile yakından ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

İsnad sistemi ile ilgili yaklaşımlar ve bu husustaki değerlendirmeler tamamlanırken ‘nakil’ anlayışına dair şu hususların belirtilmesi önem arz etmektedir: Söz konusu yaklaşım sahiplerinin ‘isnad zinciri yoktu’, ‘otorite anlayışı yoktu’, ‘sahâbenin ifadeleri re’y idi, birbirleri ile örtüşmek durumunda değildi’ şeklindeki çıkarımlardan mülhem; usulsüzlüğün, bir usul telakki edilip ‘nakil formu’ şeklinde isimlendirildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Kaldı ki erken dönemde ‘nakil’ formunun izlerine dair yer verilen tespitlerden, tefsir müktesebatının bu aşamada herhangi bir usule sahip olmadan nakledildiği sonucuna ulaşılması daha muhtemel görünmektedir. Kaynaklarda bu dönemde uygulanan herhangi bir usulden bahsedilmemesi de söz konusu çıkarımı desteklemektedir. Nitekim yukarıda da yer aldığı üzere ‘nakil anlayışının erken dönemdeki izleri’ aşamasında yer alan tespitler, tefsir ‘nakillerinin’ daha

erken yazıya geçirildiğini ispatlamaya yönelik görülmektedir. Bazı verilerin daha erken yazıya geçirilmiş olmaları ise bunların belli usullere sahip olduklarını göstermemektedir. Aksine rivayetlerin müdrec kıraat olarak nakledilmeleri, şahsî mushafların hâmişlerine yazılmak suretiyle kaydedilmeleri ve sonrasında ‘esnek otorite’ üzerinden yayılmaları, bu müktesebatın nakil sürecinde herhangi bir usule sahip olmadığına işaret etmektedir. Zaten erken dönemde bir usule sahip olmaya ihtiyaç da yoktur; dönemin en önemli hedefinin rivayet yekûnunu tespit ve muhafaza olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda muhafazasının sağlanması ve gelecek nesillere aktarılması gayesine matuf söz konusu kayıtlara, sadece daha erken yazıldıkları için ‘farklı bir usule sahip olma zorunluluğu’ atfetmek mesnetsiz bir kabul olarak görünmektedir. Dolayısıyla söz konusu verilerin hadis tahammül ve edâ yolları ile tespit ve nakledilmeleri tabîi olduğu kadar zarurî bir durumdur. Bu itibarla ‘nakil’ formundan ‘rivayet’ formuna geçişin göstergeleri olarak yer verilen tespitlerin; bir müktesebatın sahîh ancak usulsüz şekilde nakledilme aşamasından, bir usule geçişin göstergeleri olarak anlaşılması daha mümkün görünmektedir.

Sonuç

Tefsir araştırmalarında ‘rivayet’ dışı verinin de önemini vurgulama gayesine matuf yukarıdaki yaklaşımlar tefsir müktesebatının, kaybolan veya nazar-ı itibara alınmayan ‘nakilleri’ni belirli bir konuma yükseltme gayesindedirler. Her ne kadar söz konusu gayenin çeşitli faydalara vesile olacağı düşünülse de ‘rivayet’ formunu

eleştirmek ve reddetmek için bir neden görülememektedir. Zira rivayet nakil geleneği içerisinde tabir yerindeyse süzülerek nakledilegelen verilerin isnatlarının, rivayet formlarının ve bu verileri tasnif etme faaliyetlerinin değersiz addedilmesi -yukarıda etraflıca ele alındığı üzere- daha büyük sorunlara neden olmaktadır. Bu bağlamda maksadın nicelik değil, nitelik olması bir değer ifade etmektedir. Bu sayede ilk dönem Kur'ân tasavvurunun doğru bir şekilde aktarılmasının sağlanabileceği veya çarpıtılması sorununun azami düzeyde engellenebileceği düşünülmektedir. Mevâlî gibi etkenlerin göz ardı edilmemesi bu bakımdan önem arz etmektedir.

Ancak söz konusu 'rivayetlerin' yanı sıra, rivayet nakil süzgecinden geçemeyen verileri 'nakil' olarak isimlendirmek mümkün görünmektedir. Nitekim kaynaklarda bu formda çokça verinin yer aldığı bilinmektedir. Bu müktesebatın, âyetlerin anlaşılmasında yerel yorumlar veya tarihî izlenceler addedilerek çalışmalara konu olduğu görülebilmektedir. Dolayısıyla araştırmanın, 'rivayetlerin' niteliklerinin yok sayılmasından veya tüm verilerin 'nakil' gibi düşünülmesinden uzaklaşarak, 'rivayetlerin' haricindeki müktesebatı 'nakil' olarak tanımlayıp bu çerçevede derinleştirilmesi halinde, daha donanımlı ve müsellemlere ulaşacağı, hatta literatürde yer bulup geleneğe katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Diğer yandan müfessirlerin, muhaddislerden farklı bir metot benimseyip rivayetleri kendilerine özgü usullerle aktardıkları bir gerçektir. Ancak her birinin veya belli dönemlerin kendilerine özgü rivayet yöntemlerinden

bahsedilmesi, genel geçer bir ‘nakil’ anlayışından bahsedilmesinden daha tutarlı görünmektedir. Bu yöntemler araştırmaya muhtaç olarak bekleseler de genel tablodan anlaşıldığı kadarıyla bu usuller Ehl-i hadis tarafından tesis edilen ‘rivayet nakil usulünü’ görmezden gelmemişlerdir. Sadece muhaddis müfessirlerde değil, salt dirayet veya işârî tefsir kategorisinde yer alan tefsirlerde dahi aynı etkileşim görülebilmektedir.

Kaynakça

- Adıgüzel, Abdulcabbar. *Ahmed B. Hanbel'de Tefsirin Mahiyeti ve Meşruiyeti Sorunu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Avcı, Seyit. "Mütekellimîn ve Sûfiyyenin Ehl-i Hadise Yönelttiği Tenkitlerin Değeri Üzerine". *Hadis Tetkikleri Dergisi*. 11/1 (2013).
- Bahar, Murat. *Buhârî Şerhlerinde Tefsir Bilgisi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2024.
- Bahar, Murat. "Tirmizî'nin Tâbiûn Dönemi Re'y Tefsirine Yaklaşımı". Uluslararası Mâverâünnehir'den Anadolu'ya İslâm Âlimleri: İmâm Tirmizî ve Hâkim et-Tirmizî Sempozyumu. ed. Ferhat Gökçe. 1/157-170. Ankara: İlâhiyat, 2024.
- Beyhakî. *Ma'rîfetü's-sünen ve'l-âsâr*. thk. Abdulmu'ti Emin Kal'acî. Kahire: Dâru'l-Vefâ, 1991.
- Bozkurt, Üsâme. *Hicrî 4. Asırda Ehl-i hadisin İç Tartışmaları*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Buhârî. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât. 2001.
- Çalgan, Mehmet Ali. "Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'inde Kur'ân-ı Kerîm'e, Sahih Hadislere ve Diğer Bazı Kıstaslara Uygunluk Yönünden Metin Tenkidi". *Hadis Tetkikleri Dergisi*. 20/2 (Ağustos, 2022).
- Çalgan, Mehmet Ali. "İbn Ebû Hâtim'in 'İlelü'l-Hadis İsimli Eserinde Metin Tenkidi". *Hadis Tetkikleri Dergisi*. 20/2 (Aralık, 2022).
- Çalgan, Mehmet Ali. "Tirmizî'nin Sünen'i ve el-'İlelü'l-Kebîr'inde Metin Tenkidi". *Hadis Tetkikleri Dergisi*. 20/2 (Aralık, 2022).

- Çalgan, Mehmet Ali. *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2023.
- Dinç, Ömer. *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.
- Ebû Dâvûd. *es-Sünen*. nşr. 'Âdil Muhammed-Ammâr Abbas. 8 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2015.
- el-Hatîb el-Bağdâdî. *el-İhticâc*. nşr. Halil İbrahim Hâtır. Pakistan: el-Mektebetü'l-Eseriyye. t.y.
- el-Hatîb el-Bağdâdî. *Şerefü Ashâbi'l-Hadîs*. nşr. Mehmet Sait Hatipoğlu. Ankara: Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye.
- el-Hatîb el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd*. nşr. Beşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Erdoğan, Tunahan. "Ka'bî'nin Kabûlü'l-Ahbâr'ı İle Râmhürmüzî'nin El-Muhaddisü'l-Fâsıl'ında Metinlerarasılık". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 25/1 (Mart 2025), 569-599. <https://doi.org/10.33415/daad.1577281>.
- eş-Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. nşr. Ahmed Şâkir. Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940.
- Güler, Zekeriya. "Hadislerin Anlaşılmasında Rivayet-Dirâyet Bütünlüğü". *İLAM Araştırma Dergisi*. 1/2. (Temmuz-Aralık, 1996).
- Güler, Zekeriya. *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*. ed. İbrahim Hatipoğlu. Bursa: 2005.
- Karacabey, Salih. "Hattâbî". *DİA*. (İstanbul: 1997).
- Müslim. *es-Sahîh*. nşr. Heyet. 7 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2014.
- Râmhürmüzî. Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdirrahman b. Hallâd. *el-Muhaddisü'l-Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâî*. thk. Ebû Hemmâm Muhammed b. Ali el-Beydânî. Riyad: en-Nâşirü'l-Mütemeyyiz, 2017.

Tirmizî. *es-Sünen*. nşr. Heyet. 5 Cilt. Dâru't-Te'sîl, 2015.

Türçan, Zişan. "Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir -Sahîhu'l-Buharî'nin Kitâbu't-Tefsir'i Örneği"- . *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi)*. 29 (2010).

Türçan, Zişan. "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi". *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*. 4/2 (Haziran, 2019).